

Centraal-Azië, een mozaïek van volken

Nationalisme en staatsvorming in de nieuwe onafhankelijke
Centraalaziatische republieken

Sigrid Heck

De voormalige Sovjetunie telde ongeveer 250 miljoen inwoners. Er was geen sprake van een bepaald type 'sovjetmens'. Het enorme land vertoonde een verbazingwekkende verscheidenheid aan rassen en culturen. Er was en is nog steeds een groot onderscheid tussen de stedelingen van St Petersburg en bijvoorbeeld de bergbewoners aan het Sewan-meer in Armenië. De levenswijze van een fabrieksarbeider in Rostov-na-Donoe is totaal anders dan die van een Kirgizische schaapherder in Almaty. Onder elk teken van het alfabet kunnen diverse volkeren geclassificeerd worden: Armeniërs, Abchazen, Boerjetten, Balkartzen, Chabaren, Chanten, Dagestanen, Doenganen, Ewenken, Esten en zo verder tot de Tsjetsjentzen en de Zigeuners. Dit geeft een beeld van de etnische verscheidenheid. Elk van hen beschikt over een eigen historie en cultuur. Ze verschillen door huidskleur (blank, geel, donker), behoren tot verschillende taalfamilies en taalgroepen en leven volgens eigen gebruiken, zeden en levensbeschouwing.

Deze etnische verscheidenheid werd ten tijde van het sovjetregime grotendeels ontkend. Sinds het uiteenvallen van de Sovjetunie en het daarmee gepaard gaande verval van de centrale dictatoriale overheidspolitiek kregen nationalistische krachten de vrije loop. Overal in de voormalige Sovjetunie vindt momenteel een herleving plaats van oude tradities en nationale gevoelens. Aldus Liah Greenfeld: 'The age of nationalism has not ended; we have but entered the phase of neo-nationalism'.¹

Eric Hobsbawm beschouwt, in tegenstelling tot Greenfeld, het nationalisme als voorbij, een fenomeen dat zich reeds heeft overleefd.² Hierbij gaat hij er vanuit, dat aan nationalisme een staatsvormingsproces vooraf moet zijn gegaan. Gezien de huidige ontwikkelingen binnen de voormalige Sovjetunie, onder andere in Centraal-Azië, lijkt deze stellingname twijfelachtig. Zo wordt in de gehele Centraalaziatische regio gesproken van herlevend nationalisme, nationalistische bewegingen en nationalistisch verzet. Alvorens echter te oordelen of het nationalisme al dan niet voorbij is en of er daadwerkelijk een staatsvormingsproces aan vooraf moet zijn gegaan, moet de vraag worden gesteld: wat is nationalisme?

Nationalisme is een relatief begrip. Nationalisme is direct gerelateerd aan het bewustzijn van (groepen) mensen. Bij de wijze waarop en de mate waarin aan dit bewustzijn invulling wordt gegeven, spelen sociologische, economische en andere elementen een belangrijke rol. Al naar gelang de doeleinden die worden nagestreefd identificeren mensen zich met anderen. Zij zijn met andere woorden in diverse categorieën in te delen afhankelijk van de belangen die de identificatie zou moeten dienen. De ene identificatie hoeft de andere dan ook niet uit te sluiten.³

Nationalisme is het produkt van de identificatie van personen en groepen met anderen, die zich op basis van gemeenschappelijke elementen als één volk beschouwen. Een belangrijk onderscheid dat hierbij dient te worden gemaakt, is het onderscheid tussen regionale identiteit (hierbij kan gedacht worden aan afzonderlijke groepen binnen een staat die bepaalde tradities dragen) en nationale identiteit. Vaak is sprake van een dubbele structuur, waarbij de nationale identiteit de regionale identiteit overkoepelt.⁴ Bovendien is er een groot verschil tussen een opgelegde of een natuurlijk gegroeide identificatie. Zo kunnen mensen zich identificeren met anderen op basis van geloof en een eenheid vormen, of kunnen mensen die binnen een staatkundig verband leven een nationale identificatie opgelegd krijgen. Wat betreft het nationalisme als identificatieproces is het dus van belang na te gaan of er al dan niet een staatsvormingsproces aan vooraf is gegaan.⁵

De recente ontwikkelingen in Oost-Europa en de voormalige Sovjetunie worden voor een belangrijk deel bepaald door opkomend nationalisme. Met name in de voormalige Sovjetunie waar de meeste unierepublieken oorspronkelijk geen enkele overeenkomst vertoonden met het centrum, noch cultureel, noch religieus, noch bestuurlijk etc., speelt het herlevende nationalisme een belangrijke rol bij de nieuwe staatsvorming. Bij uitstek in de staatkundige ontwikkelingen in Centraal-Azië vindt het nationalisme een vruchtbare voedingsbodem. Waarom komt het nationalisme juist in deze regio zo sterk op, welke elementen spelen hierbij een belangrijke rol, met welke problemen zien de Centraalaziatische regeringen zich geconfronteerd, en hoe is de relatie van het nationalisme met het staatsvormingsproces? Het zou erg pretentieus zijn te beweren op al deze vragen het antwoord te weten. Desalniettemin is het voor een beter begrip van de nieuwe staatsvormingsprocessen binnen de voormalige Sovjetunie zinvol een poging in die richting te wagen.⁶

Het gebied dat tot Centraal-Azië behoort, grenst in het oosten aan Mongolië en China en in het zuiden aan Afghanistan en Iran, in het westen aan de Kaspische Zee en in het noorden ligt de grens bij Zuid-Siberië. Met het uiteenvallen van de Sovjetunie werden de Centraalaziatische republieken (Kazachstan, Kirgizstan, Turkmenistan, Uzbekistan en Tadzjikistan) zelfstandig. De ontwikkeling naar daadwerkelijke onafhankelijkheid blijkt echter veel moeilijker dan verwacht. Tussen 'zich onafhankelijk verklaren' en echt 'onafhankelijk zijn' op politiek economisch, cultureel en mentaal vlak ligt een wereld van verschil.

De nu onafhankelijke gebieden kenden in het verleden geen zelfstandigheid, in die zin dat ze geen politieke eenheid vormden ten tijde van de overheersing door het Russische Tsarenrijk. De Centraalaziatische republieken hebben met andere woorden geen nationale traditie. Van oorsprong was het een gebied waar nomadenstammen rondtrokken zonder een politieke, staatkundige eenheid te vormen. Wel ontwikkelde er zich in de loop der jaren, en met name bij het voortschrijden van de sedentarisatie, een gemeenschappelijk bewustzijn, de identificatie als lid van een bepaalde nomadenstam. De basis van de nomadensamenleving werd gevormd door de clanstructuren. Van een

afgebakend territorium was echter geen sprake, laat staan van een politieke of staatkundige eenheid. De identificatie binnen een bepaalde clan kan zodoende niet nationaal genoemd worden, doch wel pré-nationaal. De personen binnen een stam waren zich er immers van bewust, dat zij op basis van gemeenschap-pelijke tradities, gebruiken en gewoonten een eenheid vormden.⁷

Ten tijde van het tsaristische regime werd de Centraalaziatische regio ingelijfd door de Russen. Al voor de revolutie stroomden Russische kolonisten hier in groten getale naar toe. In de tweede helft van de negentiende eeuw begon de agrarische kolonisatie van het huidige Kazachstan. Naar het zuiden van Centraal-Azië kwamen aan het eind van de negentiende eeuw in hoofdzaak Russische stedelingen, die in dit gebied grond opkochten die zij door de autochtone bevolking met katoen lieten bebouwen. De grootste pré-revolutionaire volksverhuizing ging van Centraal-Rusland naar het zuidelijke steppe gebied; de campagne ter ontginning van de nieuwe landbouwgronden rond de eeuwwisseling bracht in twintig jaar tijd meer dan een miljoen Russen naar Kazachstan. Tijdens deze campagne werden Kazachstaanse en ook Kirgizstaanse nomaden brutaal verdreven. Overal bekleedden de Russen de dominante posities. Op het laagste niveau bleef de traditionele samenleving, dat wil zeggen de traditionele clanstructuren, vrijwel intact. Het gebied deed immers hoofdzakelijk dienst als economisch achterland.⁸

De Centraalaziatische republieken en daarmee de 'nationaliteiten', zoals wij die nu kennen (Kazachstan, republiek van de Kazachstanen, Uzbekistan, republiek van de Uzbekistanen et cetera), werden pas in de jaren '20 gecreëerd. De grenzen werden toen met allerlei slingeringen en enclaves 'zo goed mogelijk' om de voornaamste bevolkingsgroepen heen getrokken, maar homogeen werden de gebieden allerm minst. Om een voorbeeld te noemen: slechts 42,5% van de totale bevolking in Kazachstan is etnisch Kazachstaans, 37,8% is Rus, 6% is Duitser, 5% is Ukraïner, 2% is Tartaar, 2% is Uzbekistaan en 7% is van nog een andere nationaliteit. Deze diversiteit van de bevolking is voor een groot deel te wijten aan de 'verdeel- en heerspolitiek' van Stalin bij het trekken van de republieksgrenzen. Het bleven kunstmatig gecreëerde multi-nationale Sovjetrepublieken.⁹

Het communistische regime deed verwoede pogingen de multinationale Sovjetunie aaneen te smeden. Een belangrijk machtsinstrument hierbij was de van bovenaf geregelde migratie van Russen naar Centraal-Azië en andere niet-Slavische gebieden en de hiermee gepaard gaande russificatiepolitiek.¹⁰ In het kader van de collectivisatie en de versnelde industrialisatie trokken vanaf eind jaren '20 grote aantallen Russen naar Centraal-Azië. De mechanisatie van de landbouw, de ontwikkeling van de industrie en economische planning werd hun werk. Ook het bestuur kwam voor een groot deel in Slavische handen. In deze eerste jaren werd een migratie in gang gezet naar deze 'achtergebleven' regio, met name vanuit Europees Rusland, van technische specialisten, academici en onderwijzend en geneeskundig personeel.

In de jaren '50 en '60 trokken vele Slaven naar Centraal-Azië in het kader van de (tweede) campagne ter ontginning van de 'maagdelijke gronden'.¹¹ De Russische migratiestroom bereikte zijn hoogtepunt met de urbani-

satieprocessen in de jaren '60 en '70. Tussen 1959 en 1989 migreerden 5 miljoen Russen naar de periferie. Centraal-Azië kreeg er ongeveer 400.000 Russische migranten bij.¹²

In het huidige Kazachstan en Kirgizstan woont relatief gezien het grootste percentage Russen (respectievelijk 37,8% en 26%). Al voor de revolutie van 1917 vestigden Russische kolonisten zich in dit gebied. In Uzbekistan, Turkmenistan en Tadzjikistan woont een relatief kleiner percentage Russen (respectievelijk 11%, 13% en 10% van de bevolking).¹³

Massale protesten tegen de kunstmatige integratie van Russen in de niet-Russische unierepublieken bleven niet uit. In het bijzonder gedurende de jaren '60 waren er veel conflicten tussen de verschillende bevolkingsgroepen die onder het 'gemeenschappelijke dak' van de Sovjetunie woonden. De Russen in de unierepublieken ondergingen nauwelijks enige assimilatie en slechts een uiterst geringe mate van integratie. Voor een groot deel leefden ze volkomen geïsoleerd van de autochtone bevolking. Zij onderscheidden zich van de autochtone bevolking door hun opleidingspatronen en hun concentratie in bepaalde sectoren van de economie. Voor het overgrote deel waren zij werkzaam in de zware industrie, de bouwsector, de transportsector en de gemechaniseerde landbouw. Zij waren ondervetegenwoordigd in de (slecht betalende) lichte industrie, de handel en de niet-gemechaniseerde landbouw, waar de autochtone bevolking domineerde. Eind jaren '80 werkten 50-60% van de alle Russen in Centraal-Azië in de industrie, waar zij vaak de helft of meer van alle arbeiders vormden. Vooral de machinebouw en metaalbewerking trokken vele Russen vanwege de gunstige arbeidsomstandigheden, goede perspectieven en royale aanvullende 'materiële basis'. Zo werden de migranten van hogerhand bevoordeeld bij onder andere de toewijzing van woningen.¹⁴

De 'etnische tegenstellingen' werden echter ten tijde van Stalin en zijn opvolgers zo veel mogelijk verborgen gehouden. De universele socialistische ideologie ontkende immers het bestaan van verschillende nationaliteiten. Onder het mom van een gemeenschappelijke ideologie, gemeenschappelijke doeleinden en gemeenschappelijke belangen, werd te allen tijde de fictie van een homogeen Sovjetvolk opgehouden.

Door het bestaan van de onderlinge conflicten te ontkennen en door de gewelddadige onderdrukking van iedere uitdrukking van etnisch sentiment, werden de spanningen tussen de verscheidene regionale etnische groeperingen slechts geïntensiveerd. Toen de ideologische controle vanuit het centrum wegviel, kregen (anti-Russische) politieke en maatschappelijke krachten de vrije loop. De autochtone bevolkingsgroepen koesterden een aantal begrijpelijke grieven ten opzichte van de 'migrantten'. De Russen vervulden sleutelfuncties in hun economie en in de strijdkrachten. De migranten werden bevoordeeld bij met name huisvesting en ontspanningsmogelijkheden. De grootste doorn in het oog van de autochtone bevolking was wellicht de centrale taalpolitiek en de vanzelfsprekendheid waarmee de meeste Russen verwachtten in hun eigen taal te worden aangesproken.

Tijdens het Sovjetregime was sprake van 'staatsnationalisme', waarbij de regionale entiteiten werden afgesloten door een allesoverheersend staats-

apparaat. Een onderdeel van dit staatsnationalisme vormde de linguïstische russificatie van niet-Russen in de unierepublieken. In veel gevallen ging deze linguïstische russificatie vooraf aan het veel diepgaander assimilatieproces. Dit is een etno-sociologisch proces van een bewuste verandering van de individuele 'etnische zelfidentificatie'.

Door dergelijke identificatie *casu quo* assimilatie is het begrip 'Rus' moeilijk af te bakenen. Over het algemeen is het juist te spreken van Russischtaligen, dat wil zeggen personen die het Russisch als hun eerste taal beschouwen. Grote groepen etnische niet-Russen beschouwen het Russisch als hun eerste taal, bovendien identificeren velen van hen zichzelf als gevolg van het assimilatieproces, met Rusland. Door de autochtone bevolking worden zij dan ook over één kam geschoren met de Russen. Wanneer in het vervolg over Russen wordt gesproken betreft het een grotere en meer heterogene groep dan strikt onder de term Rus verstaan wordt.

Het staatsnationalisme is tijdens de laatste bestaansjaren van de Sovjet-unie binnen de unierepublieken steeds meer overgegaan in een 'infra-nationalisme', waarbij etnische groepen zich gaan profileren en strijden voor onafhankelijkheid. Het huidige staatsvormingsproces in Centraal-Azië wordt gekenmerkt door een dergelijk infra-nationalisme.¹⁵

De positie van de Russen in de nieuwe onafhankelijke staten is momenteel verre van benijdenswaardig. Het grondgebied, dat zij altijd als 'vaderland' hadden beschouwd, werd van de ene op de andere dag 'buitenland', en zij zelf werden even plotseling buitenlanders, dikwijls zelfs ongewenste buitenlanders. De Russen zien zich afglijden tot de status van nationale minderheid. De nationalistische groeperingen in de republieken willen zo snel mogelijk afrekenen met de historische erfenis van een door Russen gedomineerde maatschappij. Hoe de Russen zich onder de huidige omstandigheden in de Centraal-aziatische republieken voelen komt duidelijk naar voren uit de resultaten van een opiniepeiling van VCIOM (Landelijk Centrum voor onderzoek van de publieke opinie). Deze opiniepeiling is in december 1990 gehouden onder 1.005 Russen en vormt een representatieve steekproef (antwoorden in procenten):¹⁶

	Kazachstan	Uzbekistan	Kirgizstan	Tadzjikistan
--	------------	------------	------------	--------------

Beschouwt u zich als burger van de Sovjetunie of als burger van de republiek waarin u woont?

Als burger van de USSR	77	88	78	87
Als burger van de republiek	17	11	7	18
Moeilijk te beantwoorden	7	4	15	2

Sigrid Heck

	Kazachstan	Uzbekistan	Kirgizstan	Tadzjikistan
--	------------	------------	------------	--------------

Bent u alles bij elkaar genomen tevreden dat u precies in deze republiek woont?

Tevreden	73	64	56	61
Ontevreden	11	11	4	25
Moeilijk te beantwoorden	16	25	40	14

Bestaat bij u de wens om naar Rusland te verhuizen, of zou u voor altijd in deze republiek willen blijven?

Wil wel naar Rusland	20	38	31	37
Zou willen blijven	63	36	42	38
Moeilijk te beantwoorden	17	26	26	25

Kunnen de etnische conflicten in uw republiek volgend jaar tot bloedvergieten leiden?

Ik denk het wel	31	72	48	66
Ik denk het niet	23	5	11	10
Dat is moeilijk te zeggen	28	15	20	17
Absoluut uitgesloten	3	1	0	0
Moeilijk te beantwoorden	15	7	21	7

Hoe waarschijnlijk is het dat in de nabije toekomst een massale uittocht van Russen uit de republiek op gang komt?

Heel waarschijnlijk	2	35	17	44
Redelijke kans	22	45	54	35
Weinig waarschijnlijk	49	7	11	14
Absoluut uitgesloten	4	0	5	0
Moeilijk te beantwoorden	23	13	13	7

Een van de eerste maatregelen voor 'emancipatie' van de autochtone bevolking vormde de nieuwe taalwetgeving aan het einde van de jaren '80. Tussen juli 1989 (Tadzjikistan) en mei 1990 (Turkmenistan) namen alle Centraalaziatische republieken taalwetten aan waarin de nationale taal werd uitgeroepen tot staatstaal, een maatregel die mogelijk werd gemaakt door de perestrojka. Decennia lang was kennis van de Russische taal overal in de Sovjetunie een voorwaarde geweest voor de toegang tot hoger onderwijs en voor sociale

mobiliteit. Wie geen Russisch sprak, kon dikwijls in zijn eigen land niet terecht bij functionarissen in staatsinstellingen en zelfs niet bij hulpdiensten als ambulance of brandweer, en ondervond problemen in het multi-etnische leger.

*Talenkennis van de Russen (in procenten):*¹⁷

Republieken	Aandeel Russen dat nationale taal vloeiend spreekt	Aandeel Russen dat nationale taal als moedertaal beschouwd	Totaal	Aandeel van de titulaire bevolking dat Russisch kent als tweede taal
Kazachstan	0,85	0,05	0,1	60,4
Uzbekistan	4,5	0,1	4,6	23,8
Kirgizstan	1,2	0,1	1,3	35,2
Tadzikistan	3,5	0,1	3,6	27,7
Turkmenistan	2,5	0,1	2,6	27,8

De nieuwe taalpolitiek werd voor de niet-Russen zodoende een kristallisatiepunt voor hun onvrede over de russificatie in al haar aspecten. Door de nationale taal tot staatstaal uit te roepen werd het primaat van deze talen in het politieke, culturele en wetenschappelijke leven gegarandeerd. Mede door de heftige reactie van de Slavische bevolking kregen de taalwetten en de discussie daaromtrent in veel gevallen een politieke en sociale betekenis, die ver boven hun betekenis als juridisch document uitsteeg.

De Centraalaziatische taalwetten zijn in hoge mate tolerant ten opzichte van het Russisch, dat de status van *lingua franca* heeft. Veel Russen zien de taalpolitiek in de republieken echter uitsluitend als een aanval op hun eigen taal in plaats van als erkenning van de status van een ander volk.

De nationale conflicten die sinds 1986 steeds sterker opklaaien, zijn voor een groot deel te wijten aan economische problemen. Door de Sovjetautoriteiten werden de Centraalaziatische republieken stevast gekenmerkt als de 'armsten der armen' binnen de Sovjetunie. Centraal-Azië zit in een vicieuze cirkel van armoede: de lage levensstandaard resulteert in een hoog geboortecijfer en deze 'demografische revolutie' heeft een remmende werking op de ontwikkeling naar een hogere levensstandaard. De Sovjetregering was echter niet geïnteresseerd in een stijging van de Centraalaziatische levensstandaard, waarop de Centraalaziatische bevolking zich zwaar achtergesteld en gediscrimineerd voelde.

Eén van de meest doorslaggevende economische oorzaken van de etnische conflicten was het sterke politieke en economische centralisme in de voormalige Sovjetunie. Hierdoor werden hele regio's en unierepublieken beroofd van hun autonomie. Alle belangrijke besluiten werden in het centrum, Moskou, genomen en ook alle bevelen werden van hieruit uitgevaardigd. Dit centralisme was een element uit de machtspolitiek van de Russische 'koloniale

heerschappij'. Bij hun centrale besluiten hielden de centrale autoriteiten geen rekening met de nationale bijzonderheden van de unierepublieken afzonderlijk. Industrialisatie en andere vormen van economische ontwikkeling werden geïmplementeerd zonder rekening te houden met zowel de traditionele economische structuur en produktie als de etnische bijzonderheden. Slechts de doeleinden van het centrum telden.

In de jaren '20 en '30 werd vanuit het centrum de collectivisatie en denomadisering van Centraal-Azië doorgevoerd en werd begonnen met grote irrigatieprojecten, die de regio reduceerden tot één grote katoen- en tabakplantage. De gehele Centraalaziatische regio wordt nu nog steeds gekenmerkt door een uitzonderlijk hoog percentage van de rurale bevolking (gemiddeld over de gehele Centraalaziatische regio zo'n 40%).¹⁸

Voorzover deze republieken grondstoffen bezaten, werden zij geëxploiteerd ten bate van het centrum. De gecentraliseerde kapitaalintensieve investeringen werden geconcentreerd in de Slavische Sovjetrepublieken. In de Centraalaziatische republieken werden industrie en andere takken van de economie slechts marginaal ontwikkeld.

Sinds de jaren '50 vindt er op het platteland een bevolkingsexplosie plaats die gepaard gaat met een grond- en watergebrek. De jonge rurale bevolking ziet zich gedwongen naar de steden uit te wijken. De steden echter, waar een groot deel van de woningen en arbeidsplaatsen nog steeds door Russen en andere allochtonen wordt ingenomen, vormen een vreemd en ongestuurd milieu voor hen. De hierdoor ontstane frustratie over de economische en demografische situatie is in veel gevallen een directe aanleiding voor rellen tussen etnische groepen.

Urbanisatie van de Russische bevolking in 1989 (in procenten):¹⁹

Republieken	Aandeel stedelingen onder de totale bevolking	Aandeel stedelingen onder de Russen
Kazachstan	57,0	77,0
Uzbekistan	41,0	95,0
Kirgizstan	38,0	70,0
Tadzjikistan	33,0	94,0
Turkmenistan	45,0	97,0

Ondertussen worden ingrijpende hervormingen van het economische systeem richting een markteconomie in meerdere (Kirgizstan, Kazachstan) en in mindere (Uzbekistan, Turkmenistan, Tadzjikistan) mate nagestreefd. De economische hervormingen stuiten echter op een gebrek aan kennis en vaardigheden die horen bij de markt: bankwezen, wetgeving e.d. De omschakeling wordt gecompliceerd door het uiteenvallen van de Sovjetunie. De industriële produktie was zo gestructureerd, dat onderdelen en grondstoffen uit zeer

verschillende delen van het rijk tenslotte heel ergens anders tot een produkt werden gecombineerd. Door het wegvallen van het centrum is zowel de coördinatie verloren gegaan als de bereidheid om op de oude voet tegen roebelprijzen bijdragen te leveren aan de centrale produktie. Gevolg is het wegvallen van contacten en contracten, en achteruitgang in de produktie.

Bovenop de ontwrichting van het produktiesysteem komt de dreiging van een uittocht van Russen en andere Europeanen, die zich zorgen maken over de politieke, economische, religieuze en linguïstische (het Russisch is niet meer de officiële taal en het alfabet wordt waarschijnlijk van het Cyrillisch in Latijn overgezet) toekomst van het gebied. Het gaat nog niet erg hard - tienduizenden op ettelijke miljoenen -, mede doordat lang niet alle Russen een plek hebben om heen te gaan, maar bij perceptie van achteruitgang in de stabiliteit zou de emigratie grote vormen aan kunnen nemen. Op zichzelf zou dit een normaal onderdeel kunnen zijn van dekolonialisatie, maar de gevolgen zijn fnuikend voor de Centraalaziatische economieën.

Voorzover er in het verleden werd geïndustrialiseerd, werden in het algemeen de fabrieken met personeel en al uit Rusland ingevoerd. Als gevolg hiervan is een achterstand in technische kennis blijven bestaan bij de autochtone bevolking die niet in korte tijd kan worden ingehaald. Bovendien bezetten de Russen de belangrijkste managementposten, eveneens een consequentie van het negeren van het belang van een goed onderwijssysteem in deze regio. Ook hier resulteert een exodus van Russen uit de Centraalaziatische steden in serieuze economische problemen, omdat hierdoor de industrie en het management zich geplaagd zien voor een tekort aan voldoende gekwalificeerd personeel.

Netto migratie van Russen naar Rusland (afgerond op honderdtallen):²⁰

Republieken	1990	1991
Kazachstan	36.300	25.600
Uzbekistan	40.200	27.900
Kirgizstan	16.100	15.500
Tadzjikistan	31.700	14.400
Turkmenistan	4.400	4.700

Het is niet verwonderlijk dat het zo tevreden mogelijk houden van de Russen onderdeel uitmaakt van het beleid van de republieken. In al de Centraalaziatische republieken is het niveau van nationale identiteit tamelijk hoog. Het gevoel van de opbouw van een eigen staat met een eigen politiek overheerst in alle Centraalaziatische republieken. Een groot obstakel hierbij is echter dat in de leidinggevende kaders met name Russen zitting hadden en dat het moeilijk is deze posten nu op te vullen met autochtone specialisten. Een belangrijk

aspect hierbij is het hoge opleidingsniveau en de *know-how* van de Russen. Een uittocht betekent een verlamming van de moderne sectoren van de economie, alsmede een gevoelig verlies voor het bestuurlijke, culturele en wetenschappelijke potentieel van de regio.

De reden voor de emigratie van de Slavische bevolking is niet alleen ingegeven door de etnische conflicten, maar juist ook door de zeer slechte economische situatie in de regio. De Centraalaziatische politieke leiding neemt over het algemeen een welwillende houding aan ten opzichte van de Russisch-talige bevolking, omdat zij zich bewust is van de negatieve en soms zelfs catastrofale bestuurlijke en economische consequenties van een Russische exodus.

Van bovenaf wordt getracht zo veel mogelijk een harmonieuze samenleving te bewaren. Van onderaf worden de spanningen echter steeds sterker voelbaar. De Centraalaziatische regeringen worden gekenmerkt door despotisme. Wanneer in de regio de democratie meer voeten in aarde zal krijgen, zullen de onderlinge etnische tegenstellingen niet langer onderdrukt kunnen worden. De onvrede met de regering en haar pacificerende politiek neemt in de diverse republieken steeds duidelijker vormen aan.

De negatieve houding ten opzichte van allochtonen in het algemeen en Russisch-taligen in het bijzonder neemt sterk toe. Een belangrijke oorzaak hiervoor is de groeiende activiteit van de autochtone nationalistische bewegingen in de regio, die ten bate van hun politieke doeleinden de anti-Russische stemming kunstmatig aanwakkeren.

Een van die politieke doeleinden is het gelijktrekken van de lonen tussen Russisch-taligen en autochtonen. In Centraal-Azië zijn de arbeidslonen het laagst van alle republieken van de voormalige Sovjetunie. Bovendien is er een groot tekort aan huizen, scholen, ziekenhuizen en andere sociale instellingen.

Ook de discriminatie van de niet-Russisch sprekende jeugd vormt een doorn in het oog van de autochtonen. Hoewel sinds 1993 in alle Centraal-aziatische republieken de nationale taal tot de officiële taal is verheven (het Russisch is wel geaccepteerd als *lingua franca*) draagt het onderwijs nog steeds het juk van de Sovjetpolitiek. Ten tijde van de Sovjetunie werd ook in de regio overal het onderwijs in het Russisch gegeven en verstond de overgrote meerderheid van onderwijzers alleen Russisch. Voor de autochtone jeugd vormde dit een immense barrière voor het verkrijgen van toegang tot belangrijke onderwijsinstellingen. Deze politiek is in hoge mate verantwoordelijk voor het huidige tekort aan gekwalificeerd personeel.

Door de slechte levensomstandigheden - met name op het platteland, waar het grootste deel van de autochtone bevolking woont - wordt de groei van het islamitisch fundamentalisme gestimuleerd. De Islam is in de Sovjet-periode wel plat- doch niet kaalgeslagen. Bijna zonder uitzondering beschouwen de autochtonen de Islam als integrerend deel van hun nationale identiteit. De vraag is nu, en deze zal pas na verloop van vele jaren kunnen worden beantwoord, op welke wijze de achterstand zal worden weggewerkt, en of het verder zal gaan dan herstel van een normaal religieus leven in de richting van

een islamitische staat. Er klinken geluiden om andersgelovigen van de leidende posten en ambten te verwijderen. Hierbij moet echter wel in het oog gehouden worden, dat de Centraalaziatische Islam weliswaar integraal Soennitisch is (in Iran overheerst de Shi'itische Islam), maar dat er toch sprake is van een zekere verscheidenheid. De nationalistische gezindheid wordt dan wel ondersteund door de meerderheid van de islamitische geestelijkheid, die 'van buitenaf gevoed' wordt door islamitisch fundamentalisme. Het is echter lang niet zo'n serieuze bedreiging voor de stabiliteit, als dat soms door Moskou geschetst wordt. Het is een veel kleinere bedreiging dan economische of politieke bedreigingen.²¹

De situatie op het terrein van de democratisering is in de Centraalaziatische republieken zeer verschillend en loopt uiteen van serieuze pogingen tot vestiging van een westerse rechtsstaat op korte termijn tot handhaving van autoritaire regimes met of zonder zichtbare onderdrukking van de oppositie. Hierbij moet echter wel opgemerkt worden dat de regio nooit 'one-man-one-vote' democratie heeft gekend.

Kazachstan heeft zich van de Centraalaziatische republieken als laatste onafhankelijk verklaard (december 1991). De huidige president Nursultan Nazerbaev kwam in 1989 aan de macht. Hij toonde zich een trouw bondgenoot van president Gorbachev bij diens streven naar economische en politieke hervormingen met behoud van de unie. Na het uiteenvallen van de Sovjetunie werd Nazerbaev herkozen tot president. Hij voert een pragmatisch, maar vrij autoritair bewind. Behoud van politieke stabiliteit staat hierbij voorop. De huidige regering wordt gedomineerd door orthodoxe communisten. Economische hervormingen worden daadwerkelijk doorgevoerd, maar met de nodige voorzichtigheid.

Kirgizstan het enige land met een president (Akaev) die niet afkomstig is uit het communistische establishment, is actief bezig om zowel een democratisch stelsel te ontwikkelen - er is reeds een vrije pers, en aan de nieuwe constitutie wordt gewerkt - als het economisch systeem te liberaliseren. De omstandigheid dat in het grootste deel van Kirgizstan de Islam pas enkele eeuwen geleden is doorgedrongen, en slechts oppervlakkig beleden wordt, kan een element vormen in het klimaat van geestelijke vrijheid en tolerantie dat het land eigen is. Misschien speelt ook een rol dat Kirgizstan de meest multinationaal samengestelde bevolking heeft.

Turkmenistan vertoont een heel ander beeld. Hier is de communistische partij van naam verandert doch functioneert, zonder ideologisch alibi, gewoon verder met aan het hoofd een zeer autoritaire president, Niyazov. Dit geeft een grote mate van stabiliteit, versterkt door de stammenstructuur die in dit land nog steeds het voornaamste bindmiddel vormt. De president is leider van de grootste stam (de Tekke), en heeft zitting in een raad van ouderen waarin de overige stammen zijn vertegenwoordigd. Zolang de stammen tevreden blijven is er weinig sprake van oppositie.²²

Slechts een klein aantal intellectuelen wordt als opposant aangemerkt. Een aantal punten uit het programma van de oppositie - onafhankelijkheid,

terugkeer naar oude culturele waarden - is intussen gerealiseerd, dan wel overgenomen door de staatspartij. Van een vrije pers is geen sprake. Voorzover men streeft naar een zekere liberalisatie, wat wel wordt beweerd, is het de uitdrukkelijke bedoeling deze zo geleidelijk mogelijk te laten verlopen.

De situatie in Uzbekistan is gecompliceerd. Ook hier is de oude president (Karimov) blijven zitten en zelfs 'herkozen'. Ook hier is de communistische partij onder een andere naam blijven voortbestaan, is het politie- en af luisterapparaat intact gebleven en zijn de oude kaders blijven zitten. Corruptie is er meer dan elders een 'way of life' en doortrekt de samenleving van de laagste tot de hoogste regionen.

Evenals Niyazov in Turkmenistan heeft Karimov de stabiliteit hoog in het vaandel staan, maar naar algemeen gevoel gebruikt hij deze stabiliteit meer om zelf aan de macht te blijven dan om hervormingen door te voeren. Een vrije pers is ook in Uzbekistan onbekend. Uzbekistan lijkt nog steeds een communistische dictatuur, maar er zijn grote veranderingen aan de gang. De Islam komt op, versterkt door de incompetentie van de impopulaire regering van ex-communisten. Steeds meer mensen zoeken hun heil in de Islam. De Islam is voor hen niet alleen hun geloof, maar speelt tevens een vooraanstaande rol in het verzet tegen de centrale regering. De onvrede met het bewind is wijdverbreid. De belangrijkste oppositie partij is de Islamic Renaissance Party. Deze partij is officieel verboden, maar wint ondertussen aan populariteit. Deze partij is met name populair onder de jongere bevolking, die de Islam als de enige hoop beschouwen voor een vrijer en minder partijdig economisch systeem.²³

Tadzjikistan, de armste van de Centraalaziatische republieken, verkeert zowel economisch als politiek in een uiterst onstabiele situatie. Momenteel liggen de politieke verhoudingen als volgt: de regering beheerst het grootste gedeelte van de republiek en wordt daarin gesteund door Russische troepen en grensbewakingsbataljons van Kazachstan, Kirgizstan en Uzbekistan. De oppositie wordt gevormd door de Islamic Renaissance Party (die haar basis heeft in Afghanistan) en de Democratic Party (die haar basis heeft in Moskou). Langs de grens vinden gevechten plaats tussen de oppositie en regerings-sympathisanten. Door deze politiek uiterst onstabiele situatie wordt de regering van Tadzjikistan steeds dichterbij Moskou gedreven.

In de Centraalaziatische regio luidde de uitroeping van onafhankelijkheid het ontstaan in van nieuwe staten, nieuwe juridische eenheden. Een groot probleem bij de huidige staatsvorming in Centraal-Azië is het ontbreken van een staatkundige traditie. De onafhankelijkheidsverklaringen hebben grote grensgeschillen veroorzaakt. De gehele Centraalaziatische regio vormt een rijk scala aan etnische groeperingen. Bijvoorbeeld Kirgizstan: de Kirgizstanen maken slechts voor 48% deel uit van de bevolking, de overigen zijn Russen, Uzbeken, Ukraïners, Tartaren, Duitsers en nog andere nationaliteiten.²⁴

De nieuwe onafhankelijke republieken zijn geen transformaties van vroeger bestaande entiteiten simpelweg omdat die niet bestonden. Dit is één van de belangrijkste verschillen tussen Centraal-Azië en bijvoorbeeld de

Oosteuropese landen. Voor de Centraalaziatische republieken is de weg naar onafhankelijkheid dan ook veel moeilijker dan voor de rest van Oost-Europa. De nieuwe onafhankelijke republieken trachten wel in zekere zin de oude tradities voort te zetten in de politieke continuïteit van de 'nationale staat'. Het communisme was er slechts ten dele in geslaagd de traditionele 'politieke' structuur, gebaseerd op clanverbanden, te vervangen.

De traditionele identificatie binnen de verschillende stammen was een natuurlijk proces van een groeiend gemeenschappelijk bewustzijn. Ten tijde van de Sovjetunie werd van bovenaf een kunstmatige bestuurlijke eenheid geconstrueerd om de verschillende volkeren bijeen te houden. Deze kunstmatig geschapen eenheid werd niet door het volk zelf gedragen. Met de ondermijning van het communistische systeem beginnen de oude clanstructuren de binnenlandse politiek weer meer en meer te domineren.

De Centraalaziatische republieken verkeren momenteel in een identiteitscrisis, enerzijds is het streven naar een prioriteitsstatus voor de autochtone bevolking een kwestie van het overleven als natie, wat de nationalistische gevoelens een extra felheid verleent, anderzijds is het van dusdanig belang om de betrekkingen met de aldaar wonende Russen te onderhouden, dat dit streven vertaald wordt in een relatief gunstig en 'Russisch-vriendelijk' politiek klimaat. Bovendien zullen de Centraalaziatische republieken nog tientallen jaren van de Russische economie afhankelijk blijven, vanwege de sterke economische afhankelijkheid van de voormalige Sovjetunie.

Het streven van de hoogste bestuurders naar (een zekere mate van) etnische harmonie wordt in alle Aziatische republieken gedwarsboemd door (extreem) nationalistische bewegingen onder de autochtone bevolkingen en in de parlementen. In de gehele regio ontbreekt het niet aan een hoog conflict-potentieel. Alle Centraalaziatische republieken worden gekenmerkt door polarisering van de bevolking langs etnische lijnen.

Het uiterst moeizaam verloop van het staatsvormingsproces heeft als belangrijke oorzaak de multi-etnische samenstelling van de bevolking. Een van de meest fundamentele problemen vormt de vraag of de nieuwe onafhankelijke republieken beschouwd moeten worden als multi-etnische samenlevingen, of als thuisland voor de autochtonen. Maar wie zijn de autochtonen? Bijvoorbeeld in Kazachstan zijn er diverse bewegingen, die het etiket nationalistisch dragen: Alas, Azat, Zeltoksan en Siberische Kozakken. Dat dit een uiterst precair onderwerp is, blijkt ook uit de tekst van de soevereiniteitsverklaring. Hierin werd niet zozeer Kazachstan als thuisland van de Kazachstanen, alswel de positie van de Kazachstanen als eerste volk in Kazachstan benadrukt. De Centraalaziatische republieken zijn nu dan wel onafhankelijke staten, maar in de verste verte nog geen natiestaten.

De weg van het 'zich onafhankelijk verklaren' naar het echt 'onafhankelijk zijn' op politiek, economisch en cultureel vlak is nog lang. In vergelijking met de andere Oosteuropese landen, die veel homogener zijn, is de weg naar daadwerkelijke onafhankelijkheid voor de Centraalaziatische kunstmatig gecreëerde multinationale unierepublieken veel moeilijker.

Dat nationalistische gevoelens een fundamentele rol vervullen in het huidige staatsvormingsproces staat buiten kijf. Onvrede over de russificatie in al haar facetten en de deplorabele economische situatie, het gevolg van het 'discriminerende' Sovjetbeleid, stimuleren de opkomst van nationalistische bewegingen, die de vrije loop hebben gekregen sinds het wegvallen van de ideologische controle vanuit het centrum.

In feite vindt in de Centraalaziatische regio nu pas staatsvorming plaats. In tegenstelling tot wat Hobsbawm beweert, is het staatsvormingsproces in Centraal-Azië min of meer het produkt van de regionale identificatie van de autochtone bevolking, die teruggaat op de traditionele clanstructuren. Deze regionale identificatie krijgt bij de voortschrijding van het huidige staatsvormingsproces in de Centraalaziatische republieken steeds meer de vorm van een nationale identificatie.

Over het uiteindelijke verloop van het staatsvormingsproces tasten we vooralsnog in het duister. Hobsbawm heeft waarschijnlijk historisch gezien wel gelijk dat aan nationalisme staatsvorming vooraf moet zijn gegaan en dat in die zin het nationalisme voorbij is, maar de huidige ontwikkelingen zoals in Centraal-Azië vertonen een totaal ander beeld. Hier viert het nationalisme hoogtij, ondanks het feit dat deze regio traditioneel geen staatkundige traditie kent. Misschien is deze nieuwe vorm van nationalisme juist het 'neo-nationalism' waar Greenfeld op duidt. Zo beschouwd is het nationalisme nog lang niet ten einde. Beter gezegd: de periode van het neo-nationalisme is nog maar net begonnen.

Noten:

1. L. Greenfeld, *Nationalism. Five roads to modernity* (Harvard 1993) 491. De term 'neo-nationalism' wordt door Greenfeld niet gespecificeerd. Waarschijnlijk doelt zij op de hernieuwde opkomst van het nationalisme, zoals we die onder andere in Oost-Europa zien, niet meer het nationalisme als weg naar de moderniteit, maar nationalisme als produkt van de moderne samenleving.
2. E.J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1990).
3. A. de Swaan maakt een duidelijk onderscheid in het kader van het nationalisme tussen het begrip identiteit aan de ene kant en identificatie anderzijds. Het nationalisme ziet hij als een familie-idee, waarbij identificatie een fundamentele rol speelt. Identificatie is hierbij een psycho-analytisch proces, waarbij je in een ander iets van jezelf herkent. Het is een groepsvormingsproces van in- en uitsluiting. Het verschil met identiteit valt het duidelijkst te illustreren aan de hand van het voorbeeld van de relatie van een kind met zijn moeder en vader. De moeder is de identiteit van het kind, de vader is de eerste ander voor het kind en daarmee de eerste identificatie. Dergelijke identificaties doet een kind al op zeer jeugdige leeftijd op bij mensen in de eigen kring. Nationalisme is ook zo'n identificerend groepsvormingsproces. Voor uitgebreidere achtergrondinformatie zie zijn artikel 'Identificatie in uitdijende kring' in *Amsterdams Socio-logisch Tijdschrift* 20.3 (1994) 6-24.
4. Moraw hanteert het begrip regionale identiteit voor kleinere territoriale eenheden, waar een basisconsensus heerst van een zeker sociaal gemeenschappelijk bewustzijn.

Zie Moraw, *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter* (Berlijn 1992).

5. De historica Linda Colley noemde in haar lezing voor de Masterclass van 28 januari 1994 het begrip 'superimposed nationalism'. Hiermee doelde zij op de staatspolitiek, waarbij van bovenaf een nationale identificatie wordt 'opgelegd' aan de bevolking binnen een bepaalde staat. Deze politiek van nationale identificatie dient ter bevordering van de integratie van de afzonderlijke regio's tot één geheel. De Swaan hanteerde in zijn lezing van 6 mei 1994 voor min of meer hetzelfde proces het begrip 'staatsnationalisme'. Staatsnationalisme laat geen ruimte voor regionale identiteiten. Hij constateerde vervolgens dat dit in Frankrijk aardig is gelukt in tegenstelling tot bijvoorbeeld Spanje.
6. Gedurende een korte periode ben ik werkzaam geweest op de afdeling Midden- en Oost-Europa van het Ministerie van Economische Zaken in Den Haag. Mijn verantwoordelijkheden lagen voor een belangrijk deel op het terrein van de bilaterale betrekkingen van Nederland met de Centraalaziatische regio. Dit betoog is met name gebaseerd op de kennis en ervaringen opgedaan tijdens mijn werkzaamheden.
7. In de fase voordat verschillende stammen zich tot een geheel aaneensluiten, spreekt Moraw van pré-nationalisme. De etnische legitimering van de verschillende stammen is in deze fase nog een tweede- of derderangs legitimering. Desalniettemin vormt zij de basis voor een latere nationale identiteit. Zie: Moraw, *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter*.
8. Ju.V. Aruntjunjan, ed., *Russkie. Etno-sociologic eskie ocerki* (Moskou 1993) 13-17 en 90 en Z. Zaionchovskaya, *Population migration from the former USSR: trends and reactions to the new political and economic situation* (Moskou 1992) 19.
9. Cijfers afkomstig uit *Economic Intelligence Unit, Country Report Kazakhstan*, first quarter 1994.
10. Om het multi-nationale rijk aaneen te smeden ontwikkelden de Sovjet autoriteiten een russificatiepolitiek. Deze politiek hield in, dat de verschillende nationale groeperingen geen onafhankelijkheid werd toegestaan noch op ideologisch, noch op politiek, noch op economische en sociaal vlak. Het Sovjetregime 'garandeerde' wel een zekere mate van culturele autonomie aan de nationaliteiten, maar in de praktijk bleek dit meer voor de vorm, dan dat er daadwerkelijk ruimte werd gelaten aan enige culturele autonomie. Het Russisch werd de officiële staatstaal, zowel de Orthodoxie als de Islam werden fel bestreden, en de Russische geschiedenis werd de officiële staats-geschiedenis.
11. Kruchev besloot vrijwel direct na zijn benoeming als eerste partijsecretaris de landbouw te stimuleren door middel van een ambitieuze campagne om de 'maagdelijke gronden' te ontwikkelen. Het betrof de gebieden in Centraal-Azië, West-Siberië en het Zuid-oosten van Europees Rusland. Het idee was om de maagdelijke gronden te transformeren in de belangrijkste graan producerende regio's van het land.
12. Zaionchovskaya, *Population migration from the former USSR*, 21.
13. Cijfers afkomstig van de *Economic Intelligence Unit*, first quarter 1994.
14. Aruntjunjan, *Russkie. Etno-sociologičeskie očerki*, 99 en 107-108.
15. A. de Swaan onderscheidt drie vormen van nationalisme: 1) staatsnationalisme: het afsluiten van regionale entiteiten 2) infra-nationalisme: een afgeleide vorm van het nationalisme, namelijk de afscheiding van minderheden 3) supra-nationalisme: hiermee doelt hij op bijvoorbeeld linguïstische en/of religieuze entiteiten, zoals het panslavisme. Zie voor een toelichting A. de Swaan, 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20, 3 (1994) 6-24.
16. *Moskovskie Novosti* 1991 (27 januari) 12-13.
17. Aruntjunjan, *Russkie. Etno-sociologičeskie očerki*, 295.
18. Cijfer afkomstig van HM Ambassade Moskou, bericht uit januari 1994. 19. Aruntjunjan, *Russkie. Etno-sociologičeskie očerki*, 25, 41, 53.

Sigrid Heck

20. Zaionchovskaya, *Population migration from the former USSR*, 52.
21. Verslag van het bezoek van een Nederlandse overheidsdelegatie in augustus 1993 aan Centraal-Azië, Kirgizstan, Uzbekistan en Turkmenistan. Informatie afkomstig van het Ministerie van Economische Zaken in Den Haag.
22. *Ibidem*.
23. Berichtgeving van HM Ambassade Moskou voor Centraal-Azië, februari 1994.
24. *Economic Intelligence Unit, Country Report Uzbekistan*, first quarter 1994.